

معرفی یکی از مهم‌ترین اختصارات «المسائل فی الطب» حنین بن

اسحاق

محسن ناجی نصرآبادی

چکیده

ابو زید حنین بن اسحاق (۱۹۴-۲۶۰ ق.) از مترجمان معروف و چیره‌دست دوره اسلامی بود که به زبان‌های سریانی، یونانی و عربی تسلط داشت. او کتاب‌هایی چند در زمینه دانش طب به زبان عربی ترجمه و تألیف کرد. کتاب «المسائل فی الطب» از جمله آثار این اندیشمند است. این اثر، پیش‌درآمد علم طب است و در آن، کلیات و جزئیاتی را طرح کرده که در واقع، از اصول و بنیان‌های آغازین طب به شمار می‌رود.

به سبب اهمیت و توجه پزشکان به کتاب «المسائل» حنین شروح و اختصارات چندی در سده‌های متعدد فراهم آمده است.

از مهم‌ترین اختصارات کتاب «المسائل» از آن سعید بن عبدالعزیز بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم بن عبدالمؤمن بن طیفور بن دوست، ابوسهل نیلی است. از اختصار ابوسهل نیلی چندین نسخه خطی شناخته شده است.

ابوسهل پس از بیان مقدمه‌ای مختصر به معرفی کتاب در سه فصل می‌پردازد:

فصل اول: در تعریف مسائل مربوط به طبیعت.

فصل دوم: در قوانینی که در پرتو آن‌ها قدرت داروها و کیفیت کاربرد آن‌ها

مشخص می‌شود.

فصل سوم: در شناخت نبض، تب و ورم‌ها.

واژگان کلیدی

حنین بن اسحاق؛ المسائل فی الطب؛ اختصار ابوسهل نیلی.

معرفی یکی از مهم‌ترین اختصارات «المسائل في الطب» حنین بن اسحاق

«المسائل» حنین بن اسحاق

ابو زید حنین بن اسحاق (۱۹۴-۲۶۰ ق.) از مترجمان معروف و چیره‌دست دوره اسلامی که به زبان‌های سریانی، یونانی و عربی تسلط داشت. او کتاب‌هایی چند در زمینه دانش طب به زبان عربی ترجمه و تألیف کرد. کتاب «المسائل في الطب» از جمله آثار این اندیشمند است. این اثر، پیش‌درآمد علم طب است و در آن، کلیات و جزئیاتی را طرح کرده که در واقع، از اصول و بنیان‌های آغازین طب به شمار می‌رود. حنین نگارش این اثر را در زمان متوکل خلیفه (۲۳۲-۲۴۷ ق.) در بغداد آغاز کرد و آن را به شیوه کتاب جالینوس، (به صورت پرسش و پاسخ) نوشت. کتاب با سؤال و جواب از جزئیات علم پزشکی آغاز و طب به دو بخش نظری و عملی تقسیم‌بندی می‌شود. مراد از نظری، کاویدن امور طبیعی چونان ارکان و اخلاط است و طب عملی توجه به شیوه‌هایی است که پزشک برای درمان بیمار و بهبود بیماری‌ها به کار می‌بندد.

شیوه‌ای که در کتاب *المسائل* حنین طرح شده، به سان قیاس که با دیدگاه فیلسوفان آن دوره همانندی دارد، انتقال از کلیات به جزئیات است. چنین توان گفت که حنین در تقسیم‌بندی علم طب توجه ویژه‌ای به آرا و افکار فیلسوفان عصر خود داشته است. او در باب‌بندی کتاب و ارائه حقایق طبی از فلسفه و منطقی پیروی می‌کند که در آن روزگار در مجامع علمی جهان اسلام گسترش یافته است و اثر طبی او رنگ و بوی فلسفی دارد. همچنین، تقسیم‌بندی طب به دو بخش نظری و عملی بازتاب آراء فلاسفه است.

ابن ابی صادق (زنده به سال ۴۵۹ ق.) در مقدمه شرح المسائل في الطب چنین می گوید: «حنین در طول حیات خویش یادداشت‌هایی در علم طب فراهم آورد و شاگردش حبیب بن حسن و خواهرزاده او آنها را سامان دادند و مطالبی نیز بدان افزودند.» به نظر او مطالب کتاب المسائل تا مبحث پادزهر از حنین است و مطالب دیگر کتاب از افزوده‌های حبیب است (کتاب المسائل في الطب، مقدمه مصحح). کتاب المسائل حنین در سده‌های میانه، سهم بسیار چشمگیر در آشنایی و شناخت پزشکان غرب با طب یونانی و اسلامی داشت. ترجمه‌های لاتینی آن از پرانتشارترین نوشته‌های عربی ترجمه شده در مغرب زمین است. در مواردی این ترجمه‌ها مختصر نیز شده‌اند. از جمله ترجمه‌های کنستانتین (قسطنطین) آفریقایی و شاید هم مارکوس تولدویی (طلیطله‌ای).

Isagoge Iohannitii; Isagoge in artem parvam Galeni; Ysagoge Iohannicii ad Tegni Galeni

یا

Liber introductorius in medicinam.

(سزگین، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۳۳۱).

حنین کتاب را در هشت فصل تدوین کرده است: الفصل الاول: في کلیات الطب، الفصل الثانی: في علم الأمراض، الفصل الثالث: في أسباب الأمراض، الفصل الرابع: في الدلائل و العلامات، الفصل الخامس: في علم العلاج، الفصل السادس: في الأدوية المفردة و المركبة، الفصل السابع: في النبض، الفصل الثامن: قسمة أخرى للطب.

شروح و اختصارات کتاب المسائل في الطب

به سبب اهمیت و توجه پزشکان به کتاب «المسائل» حنین، شروح و اختصارات چندی در سده‌های متعدد فراهم آمده است برخی شروح آن از این قرارند:

۱. شرح مسائل حنین. از محمد بن خلیل الرقی ابوبکر الطیب در ۳۲۰ ق. (بغدادی، ۱۳۸۷ق.، ص ۳۶)
  ۲. شرح ابن سینا (۴۲۸ ق.) (قنواتی، ش ۱۴۴).
  ۳. شرح ابوسعید الیمامی (زنده قبل از سال ۴۲۸ ق.).
  ۴. شرح ابوالفرج عبدالله بن طیب (۴۳۵ ق.) (سزگین، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳۲).
  ۵. شرح ابن ابی الصادق نیشابوری (زنده به سال ۴۵۹ ق.) (بغدادی، ۱۳۸۷ق.، ص ۵۱۷).
  ۶. شرح هبه‌الله بن صاعد بغدادی معروف به ابن تلمیذ (۴۶۶-۵۶۰ ق.) (الصفدی، ۱۴۰۱ق.، صص ۱۱۵-۱۱۸).
  ۷. شرح شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن لبودی (۶۶۶ ق.).
  ۸. شرح نجم‌الدین احمد بن اسعد بن منفاخ عَکوان معری ابن عالمه (۶۵۲ ق.).
- و برخی اختصارات آن از این قرارند:
۱. اختصار ابو نصر محمد بن یوسف مقبلی (۴ ق. و ۵ ق.).
  ۲. اختصار رضی‌الدین ابوالحجاج یوسف بن حیدر (۵ ق.).
  ۳. اختصار ابوسهل نیلی، سعید بن عبدالعزیز بن عبدالله بن محمد ابراهیم بن عبدالمؤمن بن طیفور نیلی نیشابوری (۴۲۰ ق.).
  ۴. حاصل المسائل از فخرالدین ابواسحاق ابراهیم بن محمد معروف به غضنفر تبریزی (۷ ق.).
  ۵. اختصار نجم‌الدین یحیی بن شمس‌الدین محمد بن لبودی (۶۶۶ ق.).
  ۶. گزیده گرگوریوس المفریان (۱۲۱۴ م.).

از مهم‌ترین اختصارات کتاب «المسائل» از آن سعید بن عبدالعزیز بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم بن عبدالمؤمن بن طیفور بن دوست ابوسهل نیلی است. او برادر امام ابی عبدالرحمان نیلی فقیه و متکلم مشهور است. ابوسهل در سال ۳۵۷ ق. در نیشابور زاده شد و در همان جا مراحل رشد و نمو علمی خود را طی کرد. در دوران عمر حدیث بسیاری شنیده، از نقل حدیث او را ثقه می‌دانند. وی از ابوسعید رازی و ابی عمر و ابن حمدان و الحاکم ابی احمد الحافظ و طبقه ایشان روایت کرده است. ابوالحسن الفارسی، ابوسهل را در علم ابدان و برادرش ابوعبدالرحمان را در علم ادیان سرآمد روزگار می‌داند. (فارسی، ۱۳۸۴، ص ۹۰). ابوسهل، به مرگ ناگهانی در سال ۴۲۰ ق. هجری در نیشابور درگذشت. آثار ذیل از اوست:

- تلخیص شرح فصول بقراط لجالینوس مع نکت من شرح ابی بکر الرازی؛

- اختصار المسائل لحنین (حموی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۱۳۶۸).

از اختصار ابوسهل نیلی چندین نسخه خطی شناخته شده است. لاله‌لی ۳۷۷۴ (گ) ۱۰۵-۸۱ پ؛ ایاصوفیه ۴۸۵۷ (گ ۷۷ پ - ۵۴ پ)؛ قاهره، دارالکتب، طب (۴) ۱۲۰۶ (در یک مجموعه)؛ تهران، مجلس ۶۱۵۰ (۹۶۰ ق.). تهران، سنا (۴۵) ۳۱۹۰ (۱۰۰۹ ق.)، یک نشریه ۵۶/۵۶؛ تهران، ملک (۳۹) ۴۵۷۳ (۵ گ، ۱۰۸۶ هـ)؛ مشهد ۵۱۵۶ (۷۳۰ ق.)؛ تونس، کتابخانه خصوصی ح. حسنی؛ عنوان: شرح مسائل حنین بن اسحاق فی الامور الطبیه فی قوی الادویه فی تعرف النبض و الحمیات، نسخه عکسی از دست‌نویس ناشناخته؛ قاهره، دارالکتب ۳۷۴۰ ل (گ ۱۰۳ - ۸۰، ۹۲۵ ق.). (سزگین، ۱۳۸۰، ج ۳، صص ۳۳۳-۳۳۴).

ابوسهل در مقدمه کتاب اختصار چنین می‌گوید:

گروهی از برادران پیش من آمدند و گفتند که ما مسائل منسوب به حنین بن اسحاق را نمی‌توانیم حفظ کنیم. این مشکل بواسطه ترتیب مفاهیم کتاب و شیوه تدوین کتاب حنین است که مبنای آن بر سؤال و جواب است؛ از این رو، از بنده

خواستند که کتاب را برایشان خلاصه کنم، چکیده‌ای از آن فراهم آورم و آن را از شیوه پرسش و پاسخی پاکیزه سازم. باور من این است که شیوه‌ای را که حنین پیش گرفته، برای دانشجویان و مراجعان نافع‌تر است؛ اما روش من برای فراگرفتن و حفظ کردن مطالب، آسان‌تر است. پس، این کتاب را برای دوستان به همین شیوه اختصار می‌نمایم (نیلی، مقدمه).

ابوسهل پس از بیان این مقدمه به اختصار، کتاب را در سه فصل پردازش نموده است:

فصل اول: در تعریف مسائل مربوط به طبیعت که یا در مجاری طبیعت جریان دارد یا خارج از آن و نیز اموری که در اصل داخل طبیعت نیستند و دلایل و چگونگی آن‌ها به شیوه‌ای مجمل.

فصل دوم: در قوانینی که در پرتو آن‌ها قدرت داروها و کیفیت کاربرد آن‌ها مشخص می‌شود.

فصل سوم: در شناخت نبض، تب و ورم‌ها. نیلی پنج فصل نخست کتاب حنین را (که شامل کلیات طب، آسیب‌شناسی، عوامل بیماری، نشانه‌شناسی و درمانگری می‌باشد) در یک فصل و سه فصل آخر کتاب را در دو فصل مختصر کرده است. ترجمه‌ای از گزارش و اختصار کتاب ابوسهل نیلی از کتاب *المسائل حنین بن اسحاق* چنین است:

فصل اول

طب به دو بخش تقسیم می‌شود: طب نظری و طب عملی. طب نظری شامل نگرستن در امور طبیعی است که یا در مجرای طبیعت جاری هستند یا خارج از آن. در صورت خارج بودن آن دیگر طبیعی خوانده نمی‌شود. طب عملی به

شناخت چگونگی حفظ تندرستی برای افراد سالم با استفاده از راه‌حل‌های همگن و بازگرداندن این امور به افراد مریض با راه‌کارهای مخالف آن‌ها توجه دارد.

امور طبیعی به یازده بخش تقسیم می‌شوند:

۱. ارکان: چهار تاست؛ آتش گرم است و خشک، هوا گرم است و مرطوب، آب سرد است و مرطوب، زمین سرد است و خشک.

۲. مزاج‌ها: نه تاست؛ چهار تا مفرد (بسیط) و آن گرم، سرد، مرطوب و یا خشک است و چهار تا مرکب: گرم و مرطوب، گرم و خشک، سرد و مرطوب، سرد و خشک و یکی از آن‌ها معتدل است.

۳. اخلاط: چهار تاست؛ خون که گرم است و مرطوب، بلغم که سرد است و مرطوب، صفرا که گرم است و خشک، سودا که سرد است و خشک. حالات جسم انسان براساس تعادل این چهار تا توجیه می‌شود.

۴. اعضا: به ارکان اصلی و غیراصلی تقسیم می‌شوند. ارکان اصلی شامل قلب، مغز، کبد و بیضه‌هاست.

۵. قوت و توان: به سه دسته طبیعی، حیوانی و نفسانی تقسیم می‌شود. طبیعی در کبد است و نقش کارگردان را در بدن ایفا می‌کند. حیوانی در قلب است، گاهی تأثیرگذار است و باز و بسته شدن قلب و رگ‌ها را موجب می‌شود تا به این ترتیب، بخارهای بدن جابه‌جا شود یا اثرپذیرند همچون غضب. نفسانی در دماغ است و خود تقسیماتی دارد.

۶. افعال: به دو بخش بسیط مثل جذب و دفع و مرکب همچون سوخت‌وساز غذا به وسیله قوه جاذبه و دافعه تقسیم می‌شوند.

۷. ارواح: یا طبیعی هستند و در برخی رگ‌های کبد که نبض ندارند، نفوذ می‌کنند و به تمام بدن سریان می‌یابند یا حیوانی هستند که به شریان‌های قلب راه می‌یابند و در همه بدن جریان پیدا می‌کنند.
۸. دندان‌ها: چهارگونه هستند؛ دندان کودکی، دندان جوانی، دندان میانسالی و دندان کهن‌سالی و ویژگی‌های هر یک به ترتیب چنین است: گرم و مرطوب، گرم و خشک، سرد و خشک و سرد و مرطوب.
۹. رنگ‌ها: تحقق رنگ‌ها یا به سبب عامل خارجی است و آن یا از هواست چون سردی شهر صقالیه (سیسیل) و گرمای شهرهای سودان یا عامل خارجی سبب نفسانی دارد؛ مانند رنگ‌پریدگی انسان در هنگام شرمساری. ممکن است که تحقق رنگ‌ها به سبب عامل داخلی و درونی باشد و آن یا به واسطه غلبه اخلاط یا به دلیل اعتدال آنهاست. برای مثال، رنگ سیاه موها ناشی از سوخت‌وساز شدید حرارت قواست، قرمزی آن ناشی از حرارت کمتر و بوری آن ناشی از حرارت غریزی است.
۱۰. پیکره و آن عبارت است از تنومند بودن یا ضعیف بودن و استواری و اعتدال. دلیل تنومندی یا از فراوانی گوشت است که با حرارت و رطوبت همراه است یا از فراوانی چربی است هرگاه با سردی و رطوبت همراه باشد؛ اما لاغری و کم‌باری از خشکی همراه با سرما ناشی می‌شود.
۱۱. فرق بین نر و ماده این است که نر حرارت بیشتر دارد و خشک‌تر است، اما ماده سرد و مرطوب‌تر است. عوامل آن یا طبیعی‌اند که حافظ تندرستی هستند یا تندرستی را پس می‌زنند. ممکن است که عوامل طبیعی نباشند و آن همان تعبیر عوام است که از آن با عنوان صحت و سلامت یا بیماری و مرض یاد می‌کنند. اسباب و عوامل ضروری شش دسته‌اند:

الف) هوا که بدن را احاطه کرده و دگرگونی آن به واسطه تغییر فصول سال است. این تغییر فصول یا به سبب کواکب است یا به سبب بادهای چهارگانه‌ای است که از چهار سو می‌وزند. باد ناحیه جنوب موجب گرمی بدن و رطوبت و باد شمال موجب سردی و خشکی بدن می‌شود.

ب) خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها. هضم کامل به سبب برخی خوراکی‌ها انجام می‌شود. این نوع خوراکی‌ها به نوع لطیف همچون مرغ و جوجه و ماهی یا معتدل مانند نان خوب یا غلیظ چون گوشت گوساله تقسیم می‌شوند. گونه‌ای دیگر از خوراکی‌ها موجب اختلال در گوارش می‌شوند و آن‌ها نیز به لطیف و غلیظ و معتدل تقسیم می‌شوند. در مورد نوشیدنی‌ها برخی همراه غذاست مثل آب و برخی خودشان مغذی هستند مثل ماءالشعیر و برخی دیگر اثرگذارند و به حد دارو می‌رسند، مانند: رب و خرما و انار.

ج) حرکت و سکون، حرکت موجب گرمی است و سکون سبب سردی.
د) استفراغ و احتقان. بیرون کردن رطوبت و پلشتیهای تن موجب سبکی آن و نگاه داشت آن سبب بیماری است.

ه) دگرگونی‌های نفسانی. بعضی از آن‌ها به یکبارگی موجب حرارت در ظاهر بدن می‌شوند، همچون خشم یا به تدریج مثل لذت؛ اما برخی بر درون بدن تأثیرگذارند، مانند ترس که یک‌باره اثرگذار است و غم، اندک اندک.

و) خواب و بیداری. بر اثر خواب، حرارت غریزی بدن می‌ایستد و نیروهای نفسانی به سستی می‌گیرند. بیداری در تمام کنش‌ها بر عکس خواب است تا دمی که از اندازه نگذرد.

فصل دوم

این فصل به بررسی قوت و اثرگذاری داروها و کیفیت به کار گرفتن آنها برای درمان پرداخته است. در پایان راه‌های گوناگونی که پزشک برای درمان مؤثر بیمار به کار می‌بندد، ذکر شده است. برخی از این راه‌ها عبارتند از:

۱. شناخت بیماری و راه‌های ابتلا به بیماری، از جمله مواردی که پزشک در این مرحله به آنها توجه دارد. عمق بیماری، مزاج موجود و طبیعی بیمار، سن بیمار، مکان و زمان بیماری و آب‌وهوای منطقه است.
۲. شناخت پزشک از میزان و اندازه به کارگیری دارو. این میزان به وخامت حال بیمار بستگی دارد.
۳. زمان استفاده از دارو هم در درمان مؤثر است.
۴. به کارگیری داروها. داروها با توجه به عضو رنجور و ناتوان و قوت و توان بیمار تجویز می‌شوند.
۵. استفاده از غذای مناسب در درمان بیمار در خور توجه است.

فصل سوم

در بحث شناخت نبض؛ حرکت شریان‌ها را نبض می‌گویند. قلب و عروق با باز و بسته شدن موجب تپش می‌شوند. این حرکت سبب می‌شود تا حرارت‌های غریزی به گونه‌ای معتدل حفظ یا موجب افزایش علائم حیاتی شود. حرارت غریزی، به سبب خارج شدن بخارات گرم به واسطه انقباض، و داخل شدن هوا به واسطه انبساط، حفظ می‌شود. دگرگونی در نبض به سبب عوامل طبیعی یا غیرطبیعی انجام می‌شود. حرکت نبض و جنس آن ده گونه است:

۱. نبضی که به واسطه انبساط و مقدار حرکت به بزرگ و کوچک و معتدل تقسیم می‌شود.
۲. زمان حرکت نبض که به تند و کند و معتدل تقسیم می‌شود.
۳. زمان سکون نبض که به تواتر و تفاوت و معتدل تقسیم می‌شود.
۴. نبضی که بواسطه قوت و ضعف به قوی و ضعیف تقسیم می‌شود.
۵. نبضی که بواسطه سختی و نرمی جنس آن شناخته می‌شود.
۶. نبضی که بواسطه هراس و ترس به پُر و خالی تقسیم می‌شود.
۷. نبضی که از کیفیت حرارت جنس رگ به دست می‌آید و به گرم و سرد و معتدل تقسیم می‌شود.
۸. نبضی که برگرفته از وزن و حرکات است و به وزن بهنجار و ناهنجار تقسیم می‌شود.
۹. نبضی که برگرفته از چندی و کمیت است و به سامان یافته و ناسازگار تقسیم می‌شود.
۱۰. نبضی که نشان از شمار تپش دارد و به منظم و غیرمنظم تقسیم می‌شود.

نتیجه

در پایان یادآوری این حقیقت، ضروری می‌باشد که بی‌گمان باید کتاب اختصار «المسائل فی الطب» را بازتاب‌کاردانی پزشکان مسلمان پس از حنین بن اسحاق دانست که خود بازتاب این واقعیت انکارناپذیر است که پزشکان مسلمان در برافراختن کوشک علوم، از جمله پزشکی و درمانگری، دخالتی ژرف داشته‌اند که لایه برگرفتن از تمام پیکره آن از حوصله این مختصر برون می‌نماید.

فهرست منابع

- بغدادی، اسماعیل پاشا. (۱۳۸۷ق.). *هدایة العارفين*. تهران: اسلامیه.
- حموی، یاقوت. (۱۹۹۳). *معجم الأديباء*. تحقیق احسان عباس، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- حنین بن اسحاق. (۱۹۸۷). *المسائل في الطب*. تحقیق و دراسة محمدعلی بوریان. مصر: دارالجامعات المصریة.
- سزگین، فؤاد. (۱۳۸۰). *تاریخ نگارش‌های عربی*. به اهتمام خانه کتاب. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- صفدی، خلیل بن ایبک. (۱۴۰۱ق.). *الوافی بالوفیات*. باعتناء هلموت ویتز. قیساادن: دارالنشر فرانز شتانیز.
- عرفانیان، غلامعلی. (۱۳۷۹). *فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی*. ج ۱۹. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل. (۱۳۸۴). *المختصر من کتاب السیاق لتاریخ نیسابور*. تحقیق محمدکاظم المحمودی. تهران: میراث مکتوب.
- کحاله، عمر رضا. (۱۴۱۴ق.). *معجم المؤلفین*. بیروت: مؤسسه الرسالة.
- نیلی، ابوسهل. *اختصار المسائل في الطب*. نسخه خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس. شماره ۵۱۵۶.

یادداشت شناسه مؤلف

محسن ناجی نصرآبادی، مدیر گروه کتابشناسی پژوهش‌ها و مصحح نسخه‌های خطی

نشانی الکترونیکی: najinasrabady@yahoo.com

تاریخ وصول مقاله: ۱۳۸۸/۹/۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۱/۲۷